

מירה זכאי, מאבקו של הקול הנשי במוזיקה הישראלית, כנס נשים ומגדר
בתולדות האמנות, 2017

סיפור קולן של נשים ומלחינות לאורך מאות בשנים, מרתק עד מאד, וכולל בתוכו גם סוג מסוים של הדרה, כאשר מלחינים ומשוררים גברים האמינו כי הם מבינים את המתרחש בנפשה של האישה, ולא טרחו כלל לשאול את פיה, ועצבו את הדמויות הנשיות ואת עולמן הרגשי על פי הבנתם הם את עולמה ועל פי הנחות בסיס שלהם, דבר שאני קוראת לו "הרחם הגברית". מעניין לבחון ולבדוק כיצד הכילו מלחינים גברים את הרחם הנשי.

המחזור הידוע "אהבתה של אישה וחייה" מתאר בשמונה שירים את חייה של אשה למן ההתאהבות בגבר חלומותיה, שנמשל לכוכב בשמיים, דרך פרקי חיים של נישואין, לידה ומוות, נכתב בידי המשורר אדאלברט פון שאמיסו¹ והולחן על ידי רוברט שומאן, לכבוד יום הנישואין שלו עם קלארה ויק. רוברט הכיר את קלארה מאז היתה נערה בת 11, בתו של המורה הידוע לפסנתר פרידריך ויק, אצלו למד ובביתו התגורר. פרידריך היה מורה ואב נוקשה מאד, שנהג לשכתב את יומניה של קלרה ולקבוע את סדר יומה. (מעניין לציין שבצעד יוצא דופן לתקופתה, התגרשה ממנו אשתו, אמה של קלארה, הפסנתרנית מריאנה טרומליץ, שלא יכלה לשאת את התנהגותו.) כשהגיעה קלארה לגיל 18 ביקש רוברט את ידה, אך האב התנגד, ושומאן נלחם מולו בבית המשפט שלוש שנים (!) עד אשר זכה בה, והם נישאו בספטמבר 1940, יום לפני שמלאו לה עשרים ואחת שנים. באופן בלתי מודע, עברה קלארה מגבר שתלטן אחד לשני, שנתגלה כשתלטן לא פחות. למרות שהם כתבו יומן משותף, והתקיימו בעיקר מהכנסותיה כפסנתרנית קונצרטים ידועה, בהמשך חייהם המשותפים הוא חתם על יצירותיה הרבות, כלומר השתיק את קולה, ורק לאחר שנים רבות יוחסו לה היצירות שלה, ובו בזמן הוא נהנה מאד מתיפקודה כאם שמונת ילדיו, כמפלט חובק לנפשו המעורערת, וכפסנתרנית נפלאה שהפיצה יצירותיו ברחבי אירופה... אין ספק כי שומאן היה נאמן לתרבות בה הוא חי, תרבות שממקמת את האישה באופן ברור ככנועה וכמשרתת את עולמו של בעלה, החשוב ממנה בהיררכיה החברתית... גם כשהוא והמשורר מקנאים באושרה האימהי, הקנאה היא אך ורק באושר שנובע מהתפקיד הברור. לא חלילה בכישרונה של אישה כמלחינה, ציירת או סופרת.

אברהם מנדלסון-ברטולדי, שהוסיף את השם ברטולדי לשמו אחר שהתנצר, (בנו של הפילוסוף היהודי הנודע משה מנדלסון), אביהם של פליקס ופאני מנדלסון האמין כי הבת צריכה לקבל חינוך לקראת תפקידה כאשה וכאם, ואילו

¹ אדלברט פון שאמיסו (1781-1838) סופר ובוטנאי, ידוע כמי שכתב את "הצל – או: המעשה המופלא בפטר שלמיל" Peter Schlemihl (בשפה העברית – שלומיאל).

לבן ינתנו שיעורים על ידי מורה שהוזמן במיוחד לבית, ופאני הורשתה לשבת בצד ולהקשיב. למרות שפאני היתה הפסנתרנית היותר טובה ביניהם ולמרות שכישוריה ויכולותיה במוזיקה לא נפלו מאלה של אחיה, היא נשארה בבית בברלין נאמנה לאידאולוגיה מגדרית שהוכתבה לה על ידי אביה, נציג מובהק של חברה בורגנית פטריארכלית, וכך כתב לה האב ליומולדתה ה-15: "המוסיקה תהיה כנראה המקצוע של פליקס, עבורך יכולה וצריכה [המוסיקה] להיות בבחינת עיטור, לעולם לא השורש של הווייתך ומעשייך...השמחה שאת שמחה עבור פליקס מוכיחה שלו היית במקומו היית מקבלת הכרה דומה לזו שלו. הישארי נאמנה לערכים אלה: הם נשיים, ורק כל מה שבאמת נשי הוא בבחינת עיטור לבנות מינך."²

למזלה נישאה לצייר **וילהלם הנזל**, שהיה מן הסתם משוחרר מן הקונבנציות השוביניסטיות של התקופה. הוא תמך בה ובאמנותה ועודד אותה לפרסם את יצירותיה בחתימתה (עד אז חתם פליקס על כמה מיצירותיה, ובתמורה היא עזרה לו בכתיבת בקורות על יצירותיו הוא וקידומן, גם כמנצחת מקהלה ותזמורת קטנה אותן הקימה ואשר ביחד איתה מופיעים בימי ראשון בסלון המוזיקלי שפתחה בביתה בברלין).

קולו של **גוסטב מאהלר** ב"שירים על מות ילדים" (לטקסטים של פרידריך ר'קרט) מזדהה עם השכול האימהי, עם האובדן הנורא, במסע מוזיקלי נוקב וכואב, אך גם כאן קולה של האם/האשה אינו עצמאי. הקול הדומיננטי במחזור הוא קול ההורות. זהו אותו מאהלר, אשר דרש מאלמה טרם נישואיהם, לוותר על אמנותה, כי אין הבית יכול לסבול שני אמנים יוצרים בכפיפה אחת. אין זה פלא שלימים הפכה אלמה למזזה של אמנים רבים, וגם מצאה ניחומים בחיק גברים אחרים..

היו בהסטוריה של המוזיקה גם נשים יוצאות דופן כמו **הילדגארד פון בינגן** מהמאה ה-12 - זו שאני קוראת לה ג'ורג'יה או'קיף של המאה ה-12 - המיסטיקאנית, הציירת, והמלחינה הילדגארד פון בינגן, שגם היתה הרבלסטית וכתבה ספר שלם על תורת התזונה בה האמינה, ובו אפשר למצוא הרבה מאד רעיונות דומים לדרכו של הרמב"ם בן תקופתה בעניני בריאות, בין השאר המלצה לאכילת ירקות ופירות טריים, והעדפת קמח כוסמין (שכיום אנו יודעים שאין בו גלוטן!) כתבה מוזיקה ובצעה אותה בעצמה, ויסדה מנזר לנשים...

בעולם האופרה הקונבנציונאלית, שנכתבה רובה ככולה על ידי מלחינים גברים, רוב הגיבורות הן בדמות של אישה ענוגה, לעתים חולה, לרוב מאוהבת, ובדרך כלל נשלטת על ידי החוקים של העולם הגברי בו היא חיה...או לחילופין - חלק מן הגיבורות האופראיות מייצגות את האכזריות ואת הצד האפל של הרוע - נזכיר רק כמה מהן - מלכת הלילה, אמם של הנזל וגרטל, מדאה, יוקסטה,

² אדית זק "אהבת הסירנות - על יוצרות, יצרים ויצירה" סיפורן של 20 נשים מהמאה ה-12 ועד ימינו (הוצ' אשתר, 2015).

קליטמנסטרה - רק במאה העשרים נכתבו יצירות שלהן גיבורות חזקות ועוצמתיות, תהליך שהלך והתעצם עם מתן זכויות לנשים בתחומי החיים, זכות בחירה ועוד כהנה וכהנה..

במאה ה-20 הצליחו המלחינות לתפוס את המקום הראוי, ואף הרחיקו לכת בהתאגדויות רבות בעולם: פורום המלחינות האמריקאיות, שנוסד ב-1976 חברות יותר משלוש מאות מלחינות. בתחילת דרכן הן חברו למלחמה על שוויון זכויות לנשים בכלל, ורק אחר כך התמקדו במגרש המוזיקאלי.

מאז המאה ה-17 ועד ימינו נכתבו על ידי נשים מלחינות מאות אופרות!! ומצאתי רשימה של חמש מאות!!! ולאחרונה מצאתי בכתב העת Classical Music רשימה של 11 נשים מנצחות שהן כיום בעמדות צמרת ברחבי העולם.

ובכל זאת, העלאת האופרה L'amour de Loin של המלחינה הפינית קאיה סאריאהו במטרופוליטן אופרה עם המנצחת סוזנה מילקי, בדצמבר 2016, זכתה לכותרות ראשיות בכל העתונות האמריקאית (למרות שהאופרה כבר הועלתה בבכורה עולמית בפסטיבל זלצבורג בשנת 2000, ובארה"ב בסנטה-פה בשנת 2002). האופרה לליברטו של אמין מאאלוף (סופר צרפתי לבנוני) מספרת את סיפור אהבתו של Jufre Rudel טרובדור מהמאה ה-12 באצילה בת טריפולי, אודותיה הוא כותב אין ספור שירים, ואחר שנים רבות מחליט לצאת למסע אליה, אך בדרך הוא שוקע אל מותו והיא נכנסת למנזר. התברר שעברו למעלה ממאה שנים מאז הועלתה על בימה יוקרתית זו אופרה שנכתבה על ידי אשה – ב-1903 עלתה הפקה של אופרה קצרה בשם "היער" 'DER WALD שכתבה המלחינה האנגלית את'ל סמית' (1858-1944). את'ל היתה בתו של גנרל אנגלי, ופרסמה גם "שמונה כרכים של זכרונות משעשעים" והיתה קרובה לז'ורג'ניה וולף, למדה בלייפציג אצל בראהמס ואצל קלרה שומאן, ובכל זאת נשכחה מלב.

לכבוד יום האישה הבינלאומי שחל ב-8 במרץ, BBC משדר לאורך כל היום יצירות של מלחינות, והדיעה המקובלת כי את האופרות הטובות ביותר כתבו רק גברים, וכי הגיבורות הנשים נבחרו בעיקר בגלל קולן החושני, אפשר להזים בהחלט... גם ב"דעת הקהל" נפוצה לרוב ההנחה בדבר הדומיננטיות של המלחינים ומיעוטן של המלחינות.

אחת הראשונות שהבקיעו את תקרת הזכוכית לא רק בארץ אלא בעיקר בעולם היא המנצחת הישראלית **דליה אטלס**, אתה הופעתי בקונצרטים רבים, ולא פעם שוחחנו על קוד הלבוש: האם תעלה על הבמה אישה בחליפת פראק, המקובלת על עמיתיה הגברים? האם תתריס ותעלה בשמלה עם שוליים מתנפנפים, שיוסיפו כוראוגרפיה נלווית ללהט שפת הגוף בזמן הניצוח? כיון שגם הגברים החליפו בשנים האחרונות את הפראק המסורתי בחולצות או מעילים ארוכים, או בצוארון בסגנון המזרח הרחוק, הבמה פתוחה למיגוון אופנתי, שמושפע גם משליטת המדיה הטלוויזיונית בחיינו, האמנים המבצעים.

כשעליתי על בימת המוזיאון ברייטל "שיר ארץ" שפתח את פסטיבל ישראל בשנת הארבעים למדינה, והוקדש כולו למוזיקה ישראלית אמנותית וגם לזמר העברי (זעירא, ארגוב, זראי לצד א. בוסקוביץ, י. בראון, ואחרים) לא מעט גבות הורמו על כך שעליתי בשמלת ערב כמו בכל רייטל אחר.

דור המייסדים של המוזיקה הישראלית כלל רק מלחינה אחת, **ורדינה שלונסקי** (1905-1990), שקיבלה בשנת 1931 פרס ראשון לאשה מלחינה מטעם ממשלת צרפת, על יצירתה "פואמה עברית לקול ופסנתר". רק ארבעים ושנים שנה מאוחר יותר, בשנת 1973, זכתה שלונסקי להכרה גם בארץ עם קבלת פרס אקו"ם על מפעל חיים בתחום המוזיקה הקונצרטית. בין המלחינות האחרות שאינן עמנו היום, ראוי להזכיר את **ירדנה אלוטין, מרי אבן אור, חיה ארבל, ונעה בלאס**. שלונסקי ואלוטין היו המלחינות היחידות, מתוך כארבעים מלחינים ישראליים, שעליהן נכתב ערך במילון גרוב למוזיקה ומוזיקאים של 1980. מאז שלונסקי ועד 2016, זכו רק שלוש מלחינות נוספות לקבל את פרס אקו"ם על מפעל חיים במוזיקה קונצרטית: **ציפי פליישר, בטי אוליברו ושרה שוהם**. **הילת בן קנז** זכתה בפרס אנגל להלחנה לשנת 2011. בשנת 2016 זכתה בפרס ישראל הפסנתרנית **פנינה זלצמן**. (גילוי נאות – הייתי חלק מועדת השיפוט לפרס ישראל בשנה בה זכתה פנינה זלצמן בפרס, למרות שכבר היתה מועמדת לפרס עשר שנים קודם לכן, בשנה שבה יצאה הודעה לעיתונות כי לא נמצאה אשה ראוייה לפרס, שנה שבה בכל התחומים זכו רק גברים...)

בבדיקות סטטיסטיות שערך פורום המלחינות בישראל בשנים הראשונות לקיומו, התברר שבעוד המלחינות היוו כשליש מכלל המלחינים בישראל – חלקן בשידורים, הזמנות, הקלטות וביצועים של מוזיקה קלאסית ישראלית הגיע לחמישה עד עשרה אחוזים.

יצירותיה של **אלה שריף**, שבחלקן מבוססות על יומני השרדות של אביה, "ואולי השמים ריקים" והאופרה "יומנו של ברוך" ועוד, מבוצעות ברחבי העולם וזכות להצלחה גדולה, וכן גם סרטו של אבי נשר, שמבוסס על דמותה ועל חייה בצל העבר של אביה והיומנים שלו.

בחג המוזיקה הישראלית שהתקיים לאחרונה ברחבי הארץ בין כסה לעשור, הופנה זרקור ליצירותיהן של 16 מלחינות ישראליות בחתך בינדורי מרשים, והיו אף כמה ביצועי בכורה מיצירותיהן.

עד שנת 2000 לא היו בארץ מרצות להלחנה. המלחינה הראשונה בישראל שכיהנה כמרצה, ובהמשך כפרופסור להלחנה, היא בטי אוליברו באוניברסיטת בר-אילן. עד לרגע זה אוליברו היא המלחינה היחידה שלה מעמד אקדמי כזה. יש גם כמה מרצות בכירות כמו למשל המלחינה ד"ר הגר קדימה שהיא מרצה בכירה במכללת לוינסקי וכן יש עוד כמה מוזיקאיות במעמד דומה באוניברסיטאות ובמכללות, ללא קשר לעובדה שיש להן פרסומים בעתונות

מקצועית בינלאומית או גוף יצירות מרשים. (בתחום החינוך והמחקר המוזיקולוגי יש כמה בעלות תואר פרופסור, אך הן מיעוט מובהק). בבדיקת תוכניות קונצרטים של גופי ביצוע בארץ, התברר כי מבין מספר עשרות יצירות ישראליות מקוריות שבוצעו בשנים שנותיה הראשונות של **התזמורת הפילהרמונית הישראלית** - רק 6 יצירות היו מאת מלחינות, למרות שהן מהוות כשליש מכלל מלחיני ישראל. בקרב גופי ביצוע אחרים התגלה מצב דומה, כולל גופי ביצוע של מוזיקה בת זמננו.

בתחום שלי – תחום הזמרה (ביצוע) - יש רק שלוש נשים עם תואר פרופסור (תמר רחום, ראש המגמה לזמרה בבי"ס בוכמן מהטה, שרון רוסטורף, ואנוכי בגמלאות). בירושלים שבה המחלקה לזמרה הרבה יותר גדולה (למעלה ממאה תלמידי זמרה) אין אף מורה בדרגת פרופסור, ובאקדמיה הירושלמית כולה יש רק שלוש נשים עם תואר זה. (ורוניקה כהן, נטע פולברמכר, ובלה ברובר-לובובסקי), ובפקולטה לאמנויות באוניברסיטת תל אביב יש כעשרים ושש נשים (חלקן בגימלאות) בעלות תואר פרופסור, בעוד שמספר הפרופסורים הוא גדול פי כמה...]

גם בפקולטות אחרות המצב אינו שונה מבחינה סטטיסטית... הקול הנשי הפיזי נאבק שנים רבות על מקומו בבימת הביצוע, הן של המוזיקה והן של התיאטרון, דווקא בעולם המחול בארץ ובעולם יש נוכחות נשית חזקה מאד, ואין ספק שזה נושא לדיון מעמיק.

ולסיכום – קצת סטטיסטיקה

פרס ישראל - 101 נשים מתוך 658

פרס רוטשילד - 4 נשים מתוך 131

פרס א.מ.ת. - 16 נשים מתוך 114 (ביניהן מלחינה אחת – בטי אוליברו)

פרס דן דוד - 7 נשים מתוך 76

פרס וולף - 8 נשים מתוך 272

פרס נובל - 45 נשים מתוך 876

רוב הנהלות הפרסים טוענות כי המצב נובע מכך שלא הוגשו מספיק מועמדות לפרס. אין ספק שזה תירוץ נוח מאד!

*****

הערה:

את כל היצירות שהוזכרו, אפשר למצוא ביוטיוב, וכן גם אינפורמציה נוספת על המלחינות, בעיקר הישראליות, ויצירותיהן. והנה הצעה לקריאה ולהקשבה בעקבות הדברים:

Diane Peacock Jezic

Women Composers – The lost tradition found

The Feminist Press at The City University of New York. New York (2nd edition 1994)

לוצ'יה פופ סופראן עם ג'פרי פארסונס – שומאן – אהבת אישה וחייה.

<https://www.youtube.com/watch?v=ZukSwFoYsHg>